

Всесвітня історія

УДК 241.615 (37) "02"

О. М. Петречко

Магія у Римі доби принципату

Античний політеїзм сприяв розвитку магії більшою мірою, ніж сучасний монотеїзм. Римлянам доби принципату було притаманне переконання, що у богів можна чогось домогтися не тільки покірним проханням, покаянням гріха, але і погрозою. Магія практикувалася у Римі з найдавніших часів. Але з II ст. до н. е. її розвиток визначався грецьким впливом. У добу принципату магія вважалася суспільно небезпечним явищем і переслідувалася державою per se.

Ключові слова: магія, Римська імперія, принципат.

Античний политеизм благоприятствовал развитию магии в большей мере, чем современный монотеизм. Римляне эпохи принципата были убеждены, что у богов можно добиться чего-то не только смиренной просьбой, искуплением греха, но и угрозой. Магия практиковалась в Риме с древних времён. Но со II в. до н. э. её развитие определяется греческим влиянием. В эпоху принципата магия рассматривается как общественно опасное явление и преследуется государством per se.

Ключевые слова: магия, Римская империя, принципат.

The ancient polytheism created the environment which was more favorable to development of magic than modern monotheism. During period of the Principate Romans believed that one may gain favors from the gods not only with resigned prayer and propitiation but also by threatening the gods. Magic was practiced in Rome for a long time. The Greek influence, however, was crucial in development of magic starting from the 2nd century B.C. Magic was regarded as a dangerous social phenomenon and men who practiced it were persecuted during period of the Principate.

Key words: magic, Roman Empire, Principate.

Постановка проблеми. У релігійній свідомості сучасного суспільства, як і у релігійній свідомості суспільства античного, сприйняття оточуючого світу не позбавлене магічної складової. У наші дні заведено вітати когось букетом, у якому квіти складають непарне число. Римляни також вважали, що непарні числа більш досконалі і кращі, аніж парні: «непарному числу радіє божество» (*numero deus impari gaudet*) (Verg. Ecl. VIII. 75). Античний політеїзм був більш сприятливим для розвитку магії, ніж сучасний монотеїзм. Важко уявити собі сьогодні такі сцени, як вилучення Октавіаном зображень (*simulacrum*) Нептуна з урочистої процесії (*pompa*) чи закидання римлянами храмів камінням (*lapidata sunt templa*). У першому випадку Нептун був покараний за знищення флоту Октавіана бурєю, у другому епізоді богам не могли пробачити смерть Германіка (*Suet. Aug. XVI. 2; Calig. V*). Це типові приклади магічного мислення – буцімто у богів можна добитися чогось не тільки смиреним проханням, покаянням гріха, але і погрозою. Медея, магічна сила якої не знає меж, притягає небо (*caelum trahentem*) і погрожує богам (*aggressam deos*) (Sen. Med. 673-674). Актуальність теми дослідження зумовлюється недостатнім вивченням магічної складової у релігійній свідомості римського суспільства та важливістю даної проблеми для розуміння місця магії у суспільстві сучасному. В українській історіографії дана проблема не розглядалася.

Аналіз актуальних досліджень. В історіографії немає єдиної думки щодо багатьох аспектів античної магії. Відсутня єдина позиція щодо питання про зв'язок між магією і релігією. Рой Котаньскі вірно зауважує, що навіть визначення «магії» залишається складною науковою проблемою [10, р. 123]. Популярним об'єктом наукових студій сучасної історіографії є проблема

переслідування Римською державою магічної практики. Еліан Массоно стверджує, що у римському праві магія була злочином [11]. Ганс Кіппенберг вважає, що римське право справді забороняло певного роду ритуальні дії і дозволяло офіційний нагляд за тими, хто практикував ці ритуали. Але історія цих переслідувань набагато складніша, ніж заголовок дослідження Е. Массоно. По суті, вважає Г. Кіппенберг, розуміння магії як злочину потроху зникало з громадського обговорення [9, р. 140].

Манфред Хорстманшоф висловлює припущення, що деякі випадки отруєння, описані Тацитом в «Анналах», можна вважати наслідком чорної магії [8]. Клайд Фарр звертає увагу на те, що дослідження законодавства проти магії у греків і римлян ускладнюються двозначністю основ *vene(n)-і фармак-*, що означають як «отрута», так і «магія» [13]. Лінн Торндайк підкреслює думку Плінія Старшого про те, що магія і медицина розвивалися в близькому контакті [18, р. 60]. Дерек Коллінз звертає увагу на той факт, що наші знання про Закони XII Таблиць залежать від авторів I ст. н. е., які у двозначній формі передають закони щодо магії [2, р. 142]. Джеймс Рівз доводить, що римське право стосовно магії базувалося на *Lex Cornelia* і поступово змінювалося від концентрації на згубній і надприродній діяльності до переслідування релігійних відхилень [16]. Роберт Філіпс стверджує, що стародавні люди були далеко більш толерантні до недозволених релігій, ніж думають сучасні вчені. Коли щодо цих релігій застосовували репресії, підставами для цього були перш за все конкретні обставини, а не громадська антипатія [14, р. 261]. Консуело Руїс-Монтеро показує відмінність магії белетристичної від справжньої, порівнюючи літературні тексти, зокрема «Метаморфози» Апулея, та ритуальну практику греко-єгипетських магічних папірусів [17]. В цілому політика Римської держави щодо магії та ставлення римського суспільства до магічної практики вивчені недостатньо.

Мета статті – з'ясувати особливості магічної практики у римському суспільстві доби принципату.

Виклад основного матеріалу. Магічні обряди, які проводилися в античну добу, поділялися на дві основні групи: *γοητεία* і *θεουργία*. Першу групу обрядів практикували звичайні маги. Теургія ж здійснювалася високо освіченими фахівцями з відповідним становищем у суспільстві. Тобто, *γοητεία* – це звичайне чаклунство, тривіальна магія (*μάγεία*). Теургія – це вищий різновид магії. Якщо магія – це людське мистецтво, то теургія – божественне [18, р. 304, 310, 312]. У сучасній історіографії зустрічаємо також протиставлення «негативної» магії відьом і магії «позитивної», що пов'язана з богинею Ізідіою [5, р. 6]. Насправді ж, теургія принципово не відрізняється від звичайної магії. Свого часу Августин справедливо вказував на те, що прихильники магії хочуть відокремити теургію від некромантії. Але як *goetia* так і *theurgia* мають бути засуджені. Ті, що їх практикують, однаково схильні до фальшивих обрядів демонів під ім'ям ангелів (*sub nominibus angelorum*) (August. Deciv. D. X. 9).

Магічні обряди проводилися з дотриманням певної процедури. Маг, одягнутий у спеціальний костюм (*μάγικός στολή*), у високому темпі виголошував заклинання (Lucian. Menip. 7-8). У жертву могли приносити чорне ягнятко. Використовували шерстяні та воскові фігурки (*effigiem, cereas imagines*), бороду вовка (*lupi barbam*), зуб та отруту змії, дев'ятиденний прах покійників (*novendiales pulveres*) (Hor. Od. III. 10. 18; Sat. I. 8; II. 8. 95; Lucian. Menip. 9; Verg. Ep. XVII. 48; 76). На воскових фігурках писали ім'я жертви і проколювали голкою область печінки (*medium tenuis in iecur egit acus*) (Ov. Am. III. 7. 30). Покладений під язик трупа текст заклинання міг змусити дух покійного до спілкування [15, р. 160].

До нас дійшли сотні магічних формул, написані на остраконах, вапняку, коштовному та напівкоштовному камінні, папірусі та олив'яних табличках [6, р. 3]. Деякі формули були довгі і складні, інші містили лише декілька божественних імен. Різною була і мета того чи того заклинання – від питань кохання і шлюбу до сприятливого результату судового процесу. Наприклад, магічне зілля і заклинання (*veneficium et cantio*) могли змусити оратора забути текст промови під час судового засідання (Cic. Brut. 217). Якщо ж обвинувач підготував конспект виступу, письмовий текст, як вірили, за бажанням мага міг зникнути (Philostr. VA. IV. 44). Від головного болю допомагав клапоть червоного пергаменту з ім'ям солярного божества – “*Abraxas*”, який накладали як пластир на голову [15, р. 118]. Предмет, на якому була написана магічна формула, можна було носити на шиї, руці чи нозі як амулет [6, р. 219]. Метью Дікі стверджує, що традицію носіння амулетів римляни перейняли у греків [3, р. 125]. З цим твердженням можна не погодитися. У римській знаті була традиція одягати дітям на шию золоті амулети (*bulla aurea*) (Macr. Sat. I. 6. 9). Ювенал вказує на етрусське походження цього звичаю (Juv. V. 164). Носіння

амулету для захисту здоров'я власника було звичною практикою. Інколи, для більшого ефекту, табличка з магичною формулою вкидалася до якоїсь водойми (колодязь, фонтан, місце для купання), клалася до могили чи підземного святилища [4, р. 3; 10, р. 126].

Обряди чорної магії проводилися під «прикриттям ночі і всякого роду темряви» (Philostr. VA. VIII. 7). Нічні жертвоприношення (*nocturna sacrificia*) були підставою для судового переслідування (Cic. Clu. (LXVIII) 194). Певні інгредієнти для приготування магичного зілля – отруйні трави (*herbas nocentis*), кістки та фрагменти обличчя померлих, – також потрібно було збирати вночі, на цвинтарі (Apol. Met. II. 21; Hor.Sat. I. 8. 22). Щоб звести людину зі світу, до її помешкання підкидали залишки людської плоті (*humanorum corporum reliquiae*) (Tac. Ann. II. 69). Для отримання необхідних інгредієнтів, відьми викрадали і вбивали хлопчиків (Hor. Epod. V). Про це розповідає епітафія на могилі чотири річного хлопчика, що датується добою правління імператора Тібєрія: *eripuit me saga manus* (ILS 8522).

В античну добу жерці більшості східних релігій іменувалися магами (*μάγος*). Апулей стверджує: «мовою персів маг означає те саме, що у нас жрець» (*persarum lingua magus est qui nostra sacerdos*) (Apol. Apol. XXV). Водночас греки асоціювали цих жерців з астрологією і магією. Прикладом мага-професіонала може бути Анаксілай з Лариси (Фессалія). Він виконував як звичайні фокуси, що базувалися на ілюзії, так і справжні магичні дії. У той же час, найпростіші магичні обряди могли практикувати і пересічні люди. Про це говорить Платон (Pl. Lg. XI. 933 A-B) і сумнівно, щоб у добу принципату було інакше.

Освічені римляни ставилися до магії та магів досить скептично. Ми бачимо це на прикладі Плінія Старшого (Plin. Nat. XXV. 59). Однак Авл Геллій дорікає Плінію за недостатню критичність у ставленні до «казкових чудес», хибно приписаних Демокриту у двадцять восьмій книзі (A. Gel. NA. X. 12). Треба визнати, що поряд з людьми невизначеного походження і низького соціального статусу, магію практикували і римські громадяни [3, р. 201]. Навіть Марк Порцій Катон для того, щоб позбутися вивиху, радить замовляння. За влучною оцінкою Хенка Верснела, замовляння Катона – це наочний приклад «абракадабри» [19, р. 108]: *motas vaeta daries dardares astataries dissunapiter; huat haut haut istasis tarsis ardannabou dannaustra* (Cato. Agr. CLX). У Варрона зустрічаємо замовляння, яке повинно допомогти при лікуванні ніг: «Я тебе пам'ятаю, допоможи моїм ногам (*medere meis pedibus*). Земля хворобу тримай, здоров'я залишися тут, у моїх ногах» (Var. Rust. I. 2. 27). До магії вдавалися навіть римські імператори. Нерон особисто брав участь у обрядах магів (Suet. Nero 34, 4). Адріан завжди цікавився та практикував ворожбу та чаклунство (Dio Cass. LXIX. 11. 3). Наприкінці II – на початку III ст. н. е. більшість імператорів цікавилися некромантією. Каракалла доручив довірєній особі, через магів та викликаних ними померлих, дізнатися про майбутні потенційні загрози (Herodian. IV. 12. 4). Чорною магією цікавилися імператори Коммод, Дідій Юліан і Геліогабал. Останній уважав, що боги і маги – друзі (NA. Heliogab. VIII. 2). Дідій Юліан намагався дізнатися майбутнє за допомогою магичного ритуалу із застосуванням дзеркала (NA. Did. Iul. VII. 10-11). Даніель Огден має підстави твердити, що в усі часи імперії чорна магія асоціювалася з самими імператорами [12, р. 152, 154].

У Римі практикували магію з найдавніших часів. Як засвідчують Пліній Старший, Сенека і Апулей, уже в Законах XII таблиць заборонялося чарувати чужий врожай (*qui fruges excantassit; Et apud nos in XII tabulis cavetur ne quis alienos fructus excantassit; magia ista... res est legibus delegata, iam inde antiquitus XII tabulis propter incredundas frugum inlecebras interdicta*) (Apol. Apol. XLVII; Plin. Nat. XXVIII (IV) 18; Sen. Nat. IV. 7. 2). Магія могла бути спрямована і на людей. Це засвідчує посилання Плінія на Закони XII таблиць, де, за його словами, «в іншому місці» (*alibi*) заборонялося промовляти будь яке заклинання, здатне завдати кому-небудь шкоду (*qui malum carmen incantassit*) (Plin. Nat. XXVIII (IV) 18). Цицерон, мабуть, теж говорить про боротьбу з магією з посиланням на Закони XII таблиць. Серед злочинів, за які передбачалася смертна кара, він називає співання чи складання пісні-заклинання (*carmen*), яка неславить або безчестить іншого (*quod infamiam faceret flagitiumve alteri*) (Cic. Rep. IV. 10. 12). Такий злочин прирівнювався до заподіяння реальної шкоди, наприклад – отруєння магичним зіллям. Магічні дії, зазвичай, супроводжували ритуал приготування чаруючого напою. Квінтіліан розмірковує на тему: чи відрізняється заклинання від отруєння (*an carmina magorum veneficium*). Він не сумнівається у тому, що між смертоносним напоєм і заклинанням є різниця (*non idem carmina ac mortiferam potionem*), але робить висновок: «Все ж постає питання, чому вони називаються одним і тим же ім'ям» (*quaeritur tamen, an eodem nomine appellanda sint*) (Quint. Inst. VII. 3. 7).

Отже, магія була добре відома у Римі з давніх часів. Однак з II ст. до н. е. її розвиток стає більш інтенсивним. Каталізатором цього процесу було проникнення у Рим грецьких філософських

ідей та грецької літератури, супутниками яких були астрологія і магія. За словами Ювенала, «голодний грецьсько» (*Graeculus esuriens*) уміє все:

«Ритор, граматик, різьбяр, землемір, цирковий танцюриста,
Лікар, купальний прислужник і маг – він тямить на всьому»
(*grammaticus, rhetor, geometres, pictor, aliptes, augur, schoenobates, medicus, magus, omnia novit*)
(Juv. III. 76-78; переклад М. Зерова [1, с. 261–262]).

Зауважимо, що таблички із заклинаннями латинською мовою з'являються у Римі аж за Августа [3, р. 124].

Окрім Законів XII таблиць, був ще закон проти магії, прийнятий за диктатора Корнелія Сулли (*Lex Cornelia de sicariis et veneficiis*). Закон переслідував виготовлення, продаж і зберігання магічного зілля (*venenum*) з метою вбивства людини (*necandi hominis causa*) (Dig. XLVIII. 8. 3). Отже, у римському праві доби принципату існувала достатня законодавча база для переслідування магічної практики. Флавій Філострат говорить про те, що магія ненависна як природі, так і праву (*ὁ καὶ φύσει διαβέβληται καὶ νόμῳ*) (Philostr. VA. VII. 39). За свідченням Юлія Павла, юриста III ст. н. е., ті, що беруть участь у магічних обрядах мають бути або розіп'яті, або кинуті на поталу диким звірам (*aut cruci suffiguntur aut bestiis obiciuntur; bestiis obici aut cruci suffigi*). Самі ж маги мають бути спалені живцем (*ipsi autem magi vivi exuruntur*). Під заборонаю були навіть магичні книги (*libri artis magicae*) (Paul. Sent. V. 23. 15; 17–18). Римляни уважали магів потенційною загрозою громадському спокою. Діон Кассій вкладає в уста Мецената пересторогу щодо небезпеки магів, які підбурюють натовп до переворотів (*νεοχμοῦν ἐπαίρουσι*) (Dio Cass. LII. 36. 3). Римляни пам'ятали, як Евн, «маг і чарівник» (*μάγος καὶ τεράτουρρός*), розпочинав з невинних фокусів, а у результаті очолив повстання рабів на Сицилії (Diod. Sic. XXXIV. 5-15).

Учасники магічних обрядів усвідомлювали антигромадський характер своїх діянь, вказуючи на їх вимушений характер (*invitam accingier magicas artes*) (Verg. Aen. IV. 493). Жертвоприношення, проведені під час магічного обряду, вважалися нечестивими (*nefaria vota*) (Cic. Clu. (LXVIII) 194). Магам та учасникам магічних обрядів не раз доводилося зазнати силу закону і навіть шаленство натовпу. У 33 р. до н. е. Агріппа, що виконував обов'язки едила, вигнав з Рима «астрологів і магів» (Dio Cass. XLIX. 43. 5). У 16 р. н. е., постановою сенату, з Італії були вигнані астрологи і маги. Тацит говорить, що двоє з них були страчені (Tac. Ann. II. 32). За версією Діона Кассія, були страчені іноземці, а римські громадяни були вислані (Dio Cass. LVII. 15. 8-9). Ці події відбувалися після судового процесу над Лібоном Друзом, якому інкримінувалася підготовка державного перевороту. Як розповідає Тацит, один з найближчих друзів звинуваченого схилив його до астрології і таїнства магів (*ad Chaldaeorum promissa, magorum sacra*) (Tac. Ann. II. 27).

У 19 р. н. е. важко захворів Германік, батько майбутнього імператора Калігули. Сили хворого підірвало переконання, що його хвороба викликана магією. Справді, на підлозі та стінах його помешкання знаходили заклинання. Загальною була думка, що винним у даному злочині був консул 7 р. до н. е. Гней Кальпурній Пізон, який з 17 р. н. е. управляв Сирією, а також його дружина Планціна. Пособницею у цьому злочині, ймовірно, була улюблениця Планціни Мартіна (*Plancinae percarum nomine Martinam*), відома у Сирії своїм умінням готувати отруту. На судовому процесі, окрім іншого, Пізону інкримінували те, що він умертвив Германіка заклинаннями і отрутою (*devotionibus et veneno*). Пізон і Планціна були також звинувачені у проведенні нечестивих магічних обрядів та жертвоприношень (*sacra hinc et immolationes nefandas ipsius atque Plancinae*). Хоча захист не зміг спростувати більшість пред'явлених звинувачень, факт отруєння Германіка не був доведений. Пізон, не дочекавшись остаточного вироку, покінчив життя самогубством (Tac. Ann. II. 74; III. 13-15). У 1996 р. було опубліковано текст сенатусконсульта щодо справи Пізона, знайдений на півдні Іспанії, на території колишньої римської провінції Бетіки (AE 1996. 885). Зміст відкритого документа підтвердив достовірність версії, викладеної в Анналах Таціта. Планціна, звинувачена разом з Пізоном, була виправдана, але також позбавила себе життя у 33 р. н. е., після відновлення розслідування по цій справі (Tac. Ann. VI. 26).

У 34 р. н. е. Мамерк Скавр був звинувачений, окрім іншого, у здійсненні магічних обрядів (*magorum sacra obiectabantur*). Підсудний здійснив самогубство до ухвалення вироку (Tac. Ann. VI. 29). У 49 р. н. е. була засуджена до вигнання з конфіскацією майна Лоллія Пауліна. Їй інкримінували звернення до астрологів і магів (Tac. Ann. XII. 22). У 53 р. н. е. судового переслідування зазнав Статілій Тавр. Основним звинуваченням, яке висунули проти нього, була участь у «магічних неримських обрядах» (*ceterum magicas superstitiones obiectabat*). Тавр покінчив з життям, не дочекавшись вироку сенату (Tac. Ann. XII. 59). У 158 р. н. е. Клавдій Максим,

проконсул Африки, розглядав звинувачення у зловмисному чаклунстві (*crimen magiae*), що було висунуте проти Апулея. Зміст інкримінації добре відомий завдяки написаному самим звинуваченим твору (*Apologia*). Підсудний був виправданий.

У часи Северів, Семпроній Руф, чарівник і шарлатан (*φαρμακεὺς καὶ γόης*), був засланий на острови і сплатив штраф (Dio Cass. LXXVIII. 17). Заняття магією могли завершитися і самочинною розправою натовпу, наприклад – закиданням камінням (*saxorum iaculationibus*) (Apuł. Met. I. 10).

Під прикриттям магії часто діяли звичайні шарлатани. Обманутих ними людей вони проміж себе називали *παχύς* (Lucian. Alex. 6). Цей прикметник означає «грубий», а у переносному значенні – «нерозумний». Філострат розповідає, що після землетрусу у містах західного берега Геллеспонту «єгиптяни і халдеї» (*Αἰγύπτιοι μὲν καὶ Χαλδαῖοι*) намагалися зібрати з жителів цих міст величезну суму, десять талантів, для жертвоприношення Землі і Посейдону (*ὡς δεκατάλαντους θυσίας Γῆ καὶ Ποσειδῶνι θύσοντες*) (Philostr. VA. VI. 41). Ймовірно, зазначені «єгиптяни і халдеї» були групою магів і астрологів. Лукіан розповідає про обманщика Олександра, який дізнавався про те, що турбує того чи того потенційного клієнта. Таким чином він був готовий до відповіді ще до того, як було поставлено запитання (Lucian. Alex. 37).

Отже, можна стверджувати, що «шкідливі заклинання» (*malum carmen*) були достатньою підставою для переслідування у Стародавньому Римі. Проте так звана «захисна магія» сприймалася толерантно. За словами Апулея, «ніщо те, що робиться для здоров'я, не може бути злочинним (*nihil enim, quod salutis ferendae gratia fit, criminis est*) (Apuł. Apol. XL). Але не можна погодитися з Крістофером Хоффманом, який стверджує, що ні «Закони Таблиць», ні *Lex Cornelia de sicariis et veneficis* не стосувалися магії *per se*, а переслідували магичну практику тою мірою, якою вона посягала на права особи чи власність [7, p. 192]. Цю тезу спростовує зміст «Апології» Апулея. Звинувачений наполегливо заперечує свою причетність не до певних магичних дій, а до магії взагалі.

Висновки. Античний політеїзм сприяв розвитку магії більшою мірою, ніж сучасний монотеїзм. Римлянам доби принципату було притаманне переконання, що у богів можна чогось домогтися не тільки покірним проханням, покутуванням гріха, але і погрозою. Магія практикувалася у Римі з найдавніших часів. Але з II ст. до н. е. її розвиток визначався грецьким впливом. У добу принципату магія вважалася суспільно небезпечним явищем і переслідувалася державою *per se*.

Перспективним напрямком поглибленого вивчення даної проблеми може стати дослідження трактування магії як релігійного відхилення у римському праві доби імперії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Давня римська поезія в українських перекладах і переспівах. Хрестоматія / [укладач Віталій Маслюк]. – Л. : Світ, 2000. – 328 с.
2. Collins D. Magic in the Ancient Greek world / D. Collins. – Oxford: Blackwell Pub, 2008. – xiv, 207 p.
3. Dickie M. W. Magic and magicians in the Greco-Roman world / M. W. Dickie. – London; New York: Routledge, 2003. – viii, 380 p.
4. Faraone C. A. The Agonistic Context of Early Greek Binding Spells // *Magicalia: ancient Greek magic and religion* / ed. by Christopher A. Faraone and Dirk Obbink. – New York ; Oxford : Oxford University Press, 1991. – P. 3–32.
5. Frangoulidis S. A. Witches, Isis and narrative: approaches to magic in Apuleius' *Metamorphoses* / S. A. Frangoulidis. – Berlin; New York, 2008. – xii, 255 p.
6. Gager J. G. Curse tablets and binding spells from the Ancient World / J. G. Gager / Ed. by John G. Gager. – New York; Oxford : Oxford University Press, 1992. – xv, 278 p.
7. Hoffman C. A. *Fiat Magia* / C. A. Hoffman // *Magic and ritual in the Ancient world* / Ed. by Paul Mirecki and Marvin Meyer. – Leiden : Brill, 2002. – P. 179–196.
8. Horstmanshoff M. Ancient medicine between hope and fear: Medicament, magic and poison in the Roman Empire / M. Horstmanshoff // *European Review*. – Cambridge, 1999. – Volume 7. – Issue 01. – P. 37–51.

9. Kippenberg H.G. *Magician Roman Civil Discourse: Why Rituals could be Illegal* / H.G.Kippenberg // *Envisioning magic: a Princeton seminar and symposium* / Ed. by Peter Schafer and Hans G. Kippenberg. – Leiden; New York : Brill, 1977. – P. 137–164.
10. Kotansky R. *Incantations and Prayers for Salvation on Inscribed Greek Amulets* / R. Kotansky // *Magichiera: ancient Greek magic and religion* / ed. by Christopher A. Faraone and Dirk Obbink. – New York; Oxford: Oxford University Press, 1991.– P. 107 – 137.
11. Massonneau E. *Le crime de Magie et le Droit Romain* / E. Massonneau. – Paris: Recueil Sirey, 1933. – 270 p.
12. Ogden D. *Greek and Roman necromancy* / D.Ogden. – Princeton; Oxford: Princeton University Press, 2001. – 313 p.
13. Pharr C. *The interdiction of magic in Roman law* / C. Pharr // *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*. – Baltimore, 1932. – Vol. 63. – P. 269–295.
14. Phillips C. R. III. *Nullum Crimen sine Lege: Socioreligious Sanctions on Magic* // *Magichiera: ancient Greek magic and religion* / ed. by Christopher A. Faraone and Dirk Obbink. – New York; Oxford: Oxford University Press, 1991. – P. 260–276.
15. Pinch G. *Magic in Ancient Egypt* / G.Pinch. – London :British Museum, 1994. – 191 p.
16. Rives J. B. *Magic in Roman law: The Reconstruction of a Crime* // *Classical Antiquity*. – Berkeley, 2003. – № 2. – Vol. 22. – P. 313–339.
17. Ruiz-Montero C. *Magic in the Ancient Novel* // *The Greek and the Roman Novel: Parallel Readings* / Edited by Michael Paschalis, Stavros Frangoulidis, Stephen J. Harrison and Maaike Zimmerman. – Groningen: Barkhuis; Groningen University Library, 2007. – P. 38–56.
18. Thorndike L. *A history of magic and experimental science: during the first thirteen centuries of our era* / L. Thorndike. – Vol. 1. – New York :Columbia, 1923. –xl, 835 p.
19. Versnel H. S. *The Poetics of the Magical Charm: An Essay on the Power of Words* / H. S. Versnel // *Magic and ritual in the Ancient world* / Ed. by Paul Mirecki and Marvin Meyer. – Leiden: Brill, 2002. – P. 105–158.